

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

О.Б. Бубенок

ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ БУРТАСІВ У ДОСЛІДЖЕННЯХ О.Й. ПРИЦАКА І СХІДНОЄВРОПЕЙ- СЬКИХ ВЧЕНИХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

Серед проблем, що не одне століття турбують дослідників історії Східної Європи в добу Середньовіччя, існує проблема походження та етнічної приналежності народу *Буртас*, про який середньовічні автори повідомляли досить докладні відомості. Як вважають дослідники, до IX ст. етнонім *буртас* не був відомий у письмових джерелах. Принаймні існує думка, що найбільш ранні відомості про буртасів містяться у творі мусульманського автора ал-Калбі, який жив у першій половині IX ст., де буртаси відомі як *бурджас* [Гаркави 1870, 15, 20]. А згодом, у X–XV ст., народ Буртас часто фігурує у творах таких мусульманських авторів, як ал-Мас‘уді, ал-Істахрі, Ібн Русте, Ібн Хаукаль, ал-Бакрі, „Худуд ал-‘Алам”, ал-Марвазі, Гардізі, ал-Ідрісі, Хімйарі тощо [Заходер 1962, 245–246]. Окрім того, у своєму листі хозарський цар Йосип перелічує підвладні йому народи, серед яких він згадує народ *бурт-с*, який був сусідом волзьких булгар [Коковцов 1932, 98–102]. Проте давньоруські тексти при описі подій X–XII ст. зовсім не згадують буртасів. Відомості про буртасів як сусідів волзьких булгар вперше з’являються у складеному в середині XIII ст. пам’ятнику давньоруської літератури “Слово о погибели Русской земли”. Там відзначені території, залежні від князів Стародавньої Русі напередодні монгольського вторгнення, серед яких згадується область сусідів волзьких булгар – буртасів [Бегунов 1965, 184]. Окрім того, згадку про буртасів зберегли не лише середньовічні тексти, а й назви місцевостей. Дані топонімії свідчать про те, що топоніми типу *Буртас*, *Буртаси* набули поширення саме на правому березі Середньої Волги, а на лівому березі Волги практично відсутні [Попов 1948, 200–203; Попов

1973, 119; Добродомов 1989, 18–19; Васильєв 1960, 206–207].

Всі ці відомості дали підстави більшості дослідників локалізувати буртасів на правобережжі Середньої Волги, хоча при цьому від самого початку намітились розбіжності щодо їхньої етнічної атрибуції. Проблема походження буртасів цікавила багатьох дослідників, починаючи з початку XIX ст., що, врешті-решт, спричинило до великої кількості публікацій на цю тему. Таких публікацій було настільки багато, що в 1960 р. вийшла навіть велика історіографічна стаття Б.О. Васильєва „Проблема буртасів і мордва”, в якій дослідник виділив кілька гіпотез про походження та етнічну приналежність буртасів, що сформувалися більше ніж за півтора століття: мордовська (П.С. Савельєв, Й. Маркварт, В.В. Бартольд, В.Ф. Мінорський, В.В. Гольмстен та ін.), тюркська – предки чувашів, татар-мішарів (В.О. Сбоев, І.М. Смирнов, С.М. Середонін, Ф.Ф. Чекалін, В.Ф. Венстберг, А.Х. Халіков, М.Г. Сафаргалієв та ін.), угорська (Б.О. Васильєв, П.П. Степанов, П.М. Черменський), кавказька (О.І. Попов) [Васильєв 1960]. Такі ж розбіжності щодо походження буртасів зберігалися серед дослідників і наприкінці радянського періоду, про що може свідчити конференція „Питання етнічної історії Волго-Доння в епоху середньовіччя та проблема буртасів”, що відбулася в січні 1990 р. у Пензі (Росія). Там було представлено не менше гіпотез щодо походження буртасів: тюркська (Ш.З. Бахтієв, М.З. Закієв), угорська (М.С. Полубояров, О.В. Расторопов, А.Х. Халіков), іранська (Г.С. Афанасьєв, Р.Г. Кузеєв) [Вопросы этнической истории... 1990]. Конференція показала, що з одного боку, дослідники пізнорадянсько-

го періоду відмовились від мордовської гіпотези походження буртасів, а з другого боку – з'явилася нова гіпотеза про іранське (аланське) походження буртасів. Щодо виникнення останньої гіпотези існує цікава передісторія.

Серед тих дослідників, хто дуже сумнівався у мордовському походженні буртасів, була А.Є. Аліхова. Вона першою звернула увагу на значний імпульс салтівської культури на правобережжі Середньої Волги у VIII–X ст., що дало їй підстави говорити про етнічні контакти мордовських і аланських племен у хозарський період [Аліхова 1949, 138; Аліхова 1959, 31–32]. Дослідження археологічних матеріалів XI–XII ст. дали підстави А.Є. Аліховій стверджувати, що після падіння Хозарського каганату частина аланів просунулась із лісостепового Подоння на північний схід, у середовище мордвикокши, принеши з собою традицію ховати жінок на боці у скорченому положенні і племінну назву **Буртас** [Аліхова 1959, 32; Аліхова 1969, 5]. Окрім того, аналізуючи повідомлення про буртасів ал-Масуді від 914 р. та Ібн Хаукаля, вона прийшла до висновку, що буртаси мешкали не лише на території Середнього Поволжя, а й поруч із Кавказом, „неподалік від Ітіля” [Аліхова 1949, 52–53]. А саме це повністю не узгоджується з мордовською гіпотезою!

До того ж дані мусульманських авторів про буртасів були зібрані і систематизовані сучасником А.Є. Аліхової – Б.М. Заходером [Заходер 1962, 27–28]. У результаті Б.М. Заходер прийшов до висновку, що під буртасами східні джерела розуміли не одне плем'я, а народонаселення, яке було розсіяне на досить великій території [Заходер 1962, 238]. У зв'язку з цим особливий інтерес становить походження етнічного терміна **буртас**. Так, Б.М. Заходер, В.Ф. Мінорський та інші дослідники звернули увагу на те, що ця назва була відома в російських текстах XIII–XVII ст. як **буртас**, у мусульманських авторів IX–XI ст.: ал-Кальбі як **б.рджас**, ал-Масуді, Істахрі та Ібн Хаукаля як **б.ртās**, в Ібн Русте та Гардізі як **б.рдās**, в „Худуд

ал-‘Алам” як **б.рādās**, а в ал-Бак-рі – як **ф.рдās**. А це спонукає вважати, що оригінал цієї назви мав виглядати інакше, ніж російське **буртас** [Гаркави 1870, 15; Заходер 1962, 230; Minorsky 1937, 462]. На підставі цього В.М. Мінорський прийшов до висновку, що форма **ф.рдās**, подана в ал-Бакрі, є найбільш близькою до оригіналу [Minorsky 1937, 462]. Як наслідок, дослідниками були запропоновані кілька варіантів перекладу назви **ф.рдās** як самоназви східноєвропейських аланів-асів, якщо виходити з того, що у другій частині цієї назви має бути самоназва аланів – **ас**. При цьому дослідники припускали існування двох варіантів цього етноніма: **ф.ртās** та **ф.рдās**. Так, польський орієнталіст Т. Левицький схильний був вбачати в його першій частині осетинський термін **fyrт / furt** – „син, нащадок” і відповідно до цього переклав з осетинської **ф.ртās** як „нащадки асів” [Lewicki 1965, 1–14]. На жаль, ці наукові розвідки польського дослідника залишилися непоміченими вчасно східноєвропейськими медієвістами.

Спеціальному вивченню цієї проблеми присвятив себе Г.Є. Афанасьєв, який висунув дуже оригінальну гіпотезу. Так, ще у 80-ті рр. ХХ ст. він у своїх публікаціях доводив, що алани лісостепового Подоння, які входили до складу Хозарського каганату, у середньовічних мусульманських джерелах були відомі за назвою **Буртас**. На думку вченого, первісною формою назви народу була **ф.рдас**, що зустрічається в ал-Бекрі. З огляду на це дослідник запропонував розглядати етнічний термін **ф.рдас** як осетинське (аланське) словосполучення **фьрт-ас** – „сини аські” [Афанасьєв 1984, 28–41], що збігається зі спостереженнями Т. Левицького. При цьому Г.Є. Афанасьєв звернув увагу на етнографічні особливості буртасів, що, на його думку, мали збігатися з даними про аланів північно-західної частини Хозарського каганату. Дослідник вважав, що слід довіряти лише тим джерелам, що „локалізують буртасів на захід від Ітіля”. При цьому вчений акцентував увагу на аланському походженні етноніма **буртас**, припускаючи можливість прожи-

вання аланів і поза межами лісостепового Подоння, в інших районах Східної Європи [Афанасьев 1984, 28–41]. Справді, анонімний автор „Худуд ал-‘Алам” [Minorsky 1937, 1962], ал-Масуді у деяких уривках своїх творів [Минорский 1963, 195–196] та деякі інші мусульманські автори локалізують буртасів не безпосередньо на Волзі, а на захід від неї. Проте ці дані не містять чіткої інформації про локалізацію буртасів саме у лісостеповому Подонні і свідчення такого характеру вкрай обмежені.

В останні десятиліття ХХ ст. інтерес до проблеми буртасів Східної Європи виявляли не лише історики та археологи, а й лінгвісти. Так, І.Г. Добродомов присвятив цій проблематиці цілу серію статей. Він, незалежно від інших дослідників, прийшов до висновку, що буртасами ранньосередньовічні мусульманські автори називали східноєвропейських аланів. Він вбачав в етнонімі *буртас* етнічний термін *ф.рдѣс*, перша частина якого співвідносилася з осетинським терміном *furd / ford* – “велика ріка”, і відповідно до цього він переклав *ф.рдѣс* як „річкові аси” [Добродомов 1980, 40]. Розвиваючи далі свою гіпотезу про тотожність східноєвропейських аланів-асів з буртасами, І.Г. Добродомов виявив аланізми в мордовській, чуваській та інших мовах народів Середньої Волги [Добродомов 1980, 37–41; Добродомов 1990, 57–59]. Дослідником навіть були виявлені аланізми у російській мові [Добродомов 1981, 37–42]. І яке ж було здивування Г.Є. Афанасьєва та І.Г. Добродомова, коли вони виявили, що набагато раніше про аланське походження буртасів писав відомий український та американський сходознавець О.Й. Прицак, роботи якого, за цілком відомих обставин, стали доступними для радянських дослідників лише у 80-ті роки ХХ ст.

Як представник західної науки, О.Й. Прицак значну увагу приділяв дослідженням текстів, виконаних східними мовами. Унаслідок цього ним був широко запроваджений у номадознавчі студії історико-філологічний метод, що згодом дав нові несподівані результати. Так, ще у 1978 р. у своїй окремій статті, присвяче-

ній іудаїзації хозарів, О.Й. Прицак висунув досить оригінальну гіпотезу, згідно з якою носіїв етноніма *буртас* слід вважати за східноєвропейських аланів, тому що у цьому етнічному терміні варто вбачати початкову форму *furt-as*, що на східноіранських мовах, у тому числі і на осетинській, має означати “річкові аси” [Pritsak 1978, 264]. В іншій роботі – „Хозарсько-єврейські документи Х століття” – О.Й. Прицак доводив, що землі цих аланів-буртасів були відомі у Кембриджському анонімному документі Х ст. як країна *Asya* (*‘SY’*), в якій слід вбачати “одну з держав, створених стародавніми аорсами в Поволжі”. “Вони позначаються, – вважає вчений, – в ісламських джерелах як буртаси. Костянтин Багрянородний називає їх *Mordia*. Вони були північними сусідами хозарів. За Костянтином, десять днів шляху відділяють Мординю від держави печенігів” [Golb, Pritsak 1982, 128, 133–134; Голб, Прицак 1997, 160]. Підставою для ототожнення поволзьких буртасів і асів стала запропонована самим О.Й. Прицаком етимологія етноніма *буртас*. Як вже зазначалось, відомий сходознавець вбачав у цьому етнічному терміні початкову форму *furt-as*, що на східноіранських мовах, у тому числі і на осетинській, повинна означати “річкові аси” [Pritsak 1978, 264]. Що ж стосується зв’язку середньовічних асів зі стародавніми аорсами, то О. Прицак підтримав думку тих дослідників, які вважають, що етнічне найменування *as* через проміжну форму *ars* було пов’язане із сарматським етнонімом *аорси* [Минорский 1963, 193–194; Pulleyblank 1963, 220]. Підставою ж для ототожнення місцезнаходження іраномовних племен із країною *Mordia*, очевидно, стала поширена думка, що в етнічних термінах *мордва*, *мапі* та *удмурт* утримується давньоіранський термін *mard* – “людина, чоловік”, який у стародавні часи предки фінно-угорських народів могли запозичити у давніх іранців [Попов 1973, 102–103; Лыткин 1975, 84–97; Клима 1989, 47; Бушаков 1995–1996, 98].

Проте щодо запропонованої О.Й. Прицаком локалізації країни *Asya* (*‘SY’*) Кемб-

ридзького документа на Середній Волзі знайдуться заперечення [Артамонов 1962, 358]. Необхідно відзначити, що на сьогодні багато хто з дослідників дотримується північнокавказької локалізації країни Асії Кембриджського документа [Гаглойти 1966, 176–177; Гаглойти 1967, 82–83; Кузнецов 1962, 125; Плетнева 1963]. Що ж стосується ототожнення середньовічних асів із стародавніми аорсами, то щодо походження етноніма *as* існують й інші точки зору [Миллер 1887, 38; Гаглойти 1967, 78; Kalman 1977, 8–10]. Проте ідеї О.Й. Прицака про іранське (алано-аське) походження самоназви народу *буртас* (фордас) та, відповідно, аланські корені буртасів, а також їхню локалізацію саме в басейні Волги знайшли підтримку та подальший розвиток у багатьох сучасних дослідників, у тому числі й українських.

Так, відомий український лінгвіст В.А. Бушаков запропонував у 90-ті рр. ХХ ст. розглядати етнічну назву *буртас* як осетинський термін *фардаг ас* – „аси, які відокремились”. При цьому дослідник також ототожнював буртасів з аланамі-асами Східної Європи [Бушаков 1995–1996, 38–40].

Варто також особливо виділити монографію українського історика О.О. Тортіки „Північно-Західна Хозарія у контексті історії Східної Європи”, де найбільш цікавим є розділ монографії, присвячений буртасам. Автор монографії аргументовано довів, що у більшості випадків мусульманські автори згадували ті групи народу *Буртас*, які мешкали на правобережжі Середньої Волги, поруч з волзькими булгарами. При цьому він вважав буртасів народом невідомого походження, до складу якого входила мордва, тобто етнонім *Буртас* покривав собою етнічні назви мордви, що спостерігається досить часто і в інших регіонах. У місцях розселення мордовських племен дослідник відзначив імпульс культури, що мала аналоги серед пам’яток лісостепового варіанта салтівської культури та північнокавказької Аланії. При цьому О.О. Тортіка слушно зауважив, що не можна довіряти повідомленням про буртасів у складному

компілятивному творі мусульманського походження „Худуд ал-‘Алам”, і при цьому показав, що у „Повісті минулих літ” алани лісостепового Подоння не могли бути відомі як *буртаси*, оскільки давньоруський літописець використав узагальнюючий етнонім *хозари*. Цей висновок базується на дуже важливому спостереженні О.О. Тортіки, згідно з яким мусульманські купці на Дону ніколи або майже ніколи не бували, а тому стійких позитивних знань про його басейн не мали (і це відобразила арабо-перська географічна література). Тобто дослідник підтримує, як і О.Й. Прицак, волзьку локалізацію буртасів. О.О. Тортіка, на основі аналізу даних більшості ранньосередньовічних географічних текстів арабо-перської писемної традиції, дійшов досить цікавого висновку, що приволзька локалізація буртасів, як і раніше, є найприйнятнішою і найвідповіднішою змістові середньовічних географічних описів [Тортіка 2006, 302–333]. І справді, найдетальніші описи буртасів та їхньої країни, що містяться у творах Ібн Русте [Хвольсон 1969, 19–24], ал-Масуді [Минорский 1963, 195–196], ал-Бакрі [Бекри, 1878, 1–63] та багатьох інших мусульманських авторів, дозволяють локалізувати країну буртасів у першій половині Х ст. (якщо враховувати компілятивний характер деяких із цих творів) по-сусідству з волзькими булгарами. Таку ж локалізацію буртасів подає у своєму листі хозарський цар Йосип [Кокковцов 1932, 98–99]. Обґрунтовуючи своє припущення про локалізацію буртасів мусульманськими авторами саме на Середній Волзі, а не у Лісостеповому Подонні, О.О. Тортіка довів, що мусульманські купці на Дону ніколи або майже ніколи не бували. У той же час басейн Середньої Волги постійно відвідувався мусульманськими купцями, що і знайшло відображення у повідомленнях арабо-перських географів про перебування буртасів у Поволжі [Тортіка 2006, 302–333, 430–498].

Необхідно зазначити, що Омелян Йосипович припускав, що можуть бути й інші, ніж його власна, етимології етноніма *буртас*. Про це може свідчити принаймні

той факт, що О.Й. Прицак був відповідальним редактором першої монографії автора цієї статті „Яси і бродники у степах Східної Європи (VI–XIII ст.)”, де в передмові до видання він зазначив: «...варто особливо відзначити спробу О. Бубенка пояснити, чому в IX–X ст. східні автори не називали серед жителів східноєвропейських степів аланів-асів. На його думку, попередники південноруських ясів були відомі за часів хозар як буртаси. Дуже оригінально виглядає ідея, що первісна форма цього етноніма *ф.рдас* містила у собі вказівку на те, що його носії алани-аси займалися

обслуговуванням переправ, бродів. Звідси випливає закономірний висновок, що термін *бродники* міг бути перекладом на давньоруську мову самоназви східноєвропейських аланів *ф.рдас* – „аси, які обслуговують преправи”» [Прицак 1997, 4].

На сьогодні гіпотеза, що середньовічні буртаси – це східноєвропейські алани, які мешкали на берегах Волги, знаходить все більше прибічників. При цьому дослідники в першу чергу посилаються на роботи О.Й. Прицака, бо вважається, що його етимологія етноніма *буртас* є найбільш вдалою та аргументованою.

ЛІТЕРАТУРА

- Алихова А.Е. К вопросу о буртасах // *СЭ*, 1949, № 1.
- Алихова А.Е. Из истории мордвы конца I-го – начала II-го тыс. н.э. // *Из древней и средневековой истории мордовского народа*. Саранск, 1959
- Алихова А.Е. Средне-цнинская мордва // *Материальная культура средне-цнинской мордвы VIII–XI вв.* Саранск, 1969.
- Артамонов М.И. *История хазар*. Ленинград, 1962.
- Афанасьев Г.Е. Этническая территория буртасов во второй половине VIII – начале X вв. // *СЭ*, 1984, № 4.
- Афанасьев Г.Е. Население лесостепной зоны бассейна среднего Дона в VIII–X вв. (аланский вариант салтово-маяцкой культуры) // *Археологические открытия на новостройках*. Москва, 1987.
- Бегунов Ю.К. *Памятник русской литературы XIII в. “Слово о погибели Русской земли”*. Москва – Ленинград, 1965.
- Бекри. *Известия ал-Бекри и других авторов о руси и славянах. Ч. 1* / Статьи и разыскания А. Куника и б. В. Розена. Санкт-Петербург, 1878.
- Бушаков В.А. Етноніми “бодрак” і “буртас”. До питання про історичну долю буртасів // *Східний світ*, 1995 (№2) – 1996 (№1).
- Васильев Б.А. Проблема буртасов и мордва // *Вопросы этнической истории мордовского народа*. Москва, 1960.
- Вопросы этнической истории Волго-Донья в эпоху средневековья и проблема буртасов.** Тезисы докладов научной конференции. Пенза, 1990.
- Гаглойти Ю.С. *Аланы и вопросы этногенеза осетин*. Тбилиси, 1966.
- Гаглойти Ю.С. Этногенез осетин по данным письменных источников // *Происхождение осетинского народа*. Орджоникидзе, 1967.
- Гаркави А.Я. *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.)*. Санкт-Петербург, 1870.
- Голб Н., Прицак О. *Хазарско-еврейские документы X века*. Москва – Иерусалим, 1997.
- Добродомов И.Г. О некоторых гиппологизмах и созвучных словах (Из аланского пласта иранских заимствований чувашского языка) // *Труды НИИ языка, истории и экономики при Совмине Чувашской АССР*. Вып. 97. Чебоксары, 1980.

- Добродомов И.Г.* Об аланизмах в русском языке // **Осетинская филология**. Орджоникидзе, 1981.
- Добродомов И.Г.* Из аланских следов в топонимии европейской части СССР // **Имя – этнос – история**. Москва, 1989.
- Добродомов И.Г.* Мордовское название березы и дерева *халинг* страны буртасов // **Материалы VI Международного конгресса финно-угроведов**. Т. II. Москва, 1990.
- Заходер Б.Н.* **Каспийский свод сведений о Восточной Европе**. Горган и Поволжье в IX–X вв. Т. I. Москва, 1962.
- Клима Л.* Поволжские финно-угры в письменных источниках I–II тыс. н.э. // **Советское финно-угроведение**, 1989, №1.
- Коковцов П.К.* **Еврейско-хазарская переписка в X в.** Ленинград, 1932.
- Кузнецов В.А.* Аланские племена Северного Кавказа // **МИА**. №106. Москва, 1962.
- Лыткин В.И.* Пермско-иранские языковые контакты // **Вопросы языкознания**, 1975, № 3.
- Миллер В.Ф.* **Осетинские этюды**. Т. III. Москва, 1887.
- Минорский В.Ф.* **История Ширвана и Дербента X–XI вв.** Москва, 1963.
- Плетнева С.А.* Рецензия на книгу: Артамонов М.И. История хазар. Л.: Изд-во ГЭ, 1962 // **СА**, 1963, № 3.
- Попов А.И.* Буртасы и мордва // **Ученые записки ЛГУ** (Серия востоковедческих наук. Советское финно-угроведение), 1948, вып. 2.
- Попов А.И.* **Названия народов СССР**. Ленинград, 1973.
- Прицак О.* Предисловие // Бубенок О.Б. **Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.)**. Киев, 1997.
- Тортика А.А.* **Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы** (вторая половина VII – третья четверть X вв.). Харьков, 2006.
- Хвольсон Д.А.* **Известия о хазарах, болгарях, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда Бен Омар ибн-Дагста**. Санкт-Петербург, 1869.
- Golb N., Pritsak O.* **Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century**. Itaca and London, 1982.
- Kälman R.* **A jászok eredete és nyelve**. Kecskemet, 1977.
- Lewicki T.* Ze studiów nad źródłami arabskimi Cześć Siedriby i pochodzenie Burtasów // **Slawa Antiqua**. № 12. Posnan, 1965.
- Minorsky V.* **Hudud al-Alam**. The regions of the world. London – Oxford, 1937.
- Pritsak O.* The Khazar Kingdom conversion to Judaism // **Harvard Ukrainian studies**, 1978, vol. II, № 3.
- Pulleyblank E.G.* The Consonantal System of Old Chinese. Part II // **Asia Major**, 1963, vol. 9.